

The Gleaner

Vol 21 (1997)

In Memoriam of Leandros Vranousis

Αντιλήψεις και θεωρίες για την μετάφραση στον 18ο αιώνα. Πρόδρομη ανακοίνωση

Άννα Ταμπάκη

doi: [10.12681/er.210](https://doi.org/10.12681/er.210)

To cite this article:

Ταμπάκη Ά. (1997). Αντιλήψεις και θεωρίες για την μετάφραση στον 18ο αιώνα. Πρόδρομη ανακοίνωση. *The Gleaner*, 21, 176–188. <https://doi.org/10.12681/er.210>

ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΚΑΙ ΘΕΩΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΣΤΟΝ 18ο ΑΙΩΝΑ

Πρόδρομη ανακοίνωση

Η ΕΡΕΥΝΑ ΤΗΝ ΟΠΟΙΑ προτείνω ἐδῶ βασίζεται σὲ ἀντιλήψεις πού ἐκφράζονται καθὼς καὶ σὲ θεωρητικὲς ἀπόψεις πού ἀναπτύσσονται σὲ προλογικὰ κείμενα.¹ Φυσικὰ δὲν εἶμαι ἡ πρώτη μὰ οὔτε καὶ ἡ τελευταία, φαντάζομαι, πού θὰ τονίσω τὴν ἰδιόζουσα σημασία αὐτοῦ τοῦ παρακειμένου (*paratexte*), σύμφωνα μὲ τὸν Gérard Genette.² Καθρέφτης τῆς στιγμῆς πού τὸ δημιουργεῖ, περισσότερο ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ μεταφρασμένο ἔργο, πού ἀμύνεται ἐν τέλει καλύτερα κατὰ τῆς ἀναπότρεπτης φθορᾶς πού ἐπιφέρει ὁ χρόνος, ὁ Πρόλογος περιέχει τὴν ἐξαιρετικὰ εὐθραυστὴ μαρτυρία τοῦ παρόντος καὶ ἀκολουθεῖ τὴν μοίρα του: γρήγορα ξεπερνιέται, ξεχνιέται ἢ ἀφαιρεῖται σκοπίμως ἀπὸ τὶς ἐπανεικδόσεις, τίθεται σὲ ἀδράνεια ἢ σὲ ἀμφισβήτηση, μιὰ καὶ ἄλλες προτεραιότητες ὀρίζουν τὴν ἐπόμενη στιγμή τὸ ἐκδοτικὸ γεγονός.

Σὲ γενικὲς γραμμές, ἡ μεταφραστικὴ καμπύλη τῆς ἐποχῆς πού θὰ μᾶς ἀπασχολήσει ἐδῶ χαρακτηρίζεται ἀπὸ καινοτομίες καὶ ἀντιστάσεις, τὴν τάση ἀπὸ τὴν μιὰ μεριά γιὰ εὐθυγράμμιση μὲ τὴν φωτισμένη Εὐρώπη ἀλλὰ καὶ ἐπιβιώσεις ἀπὸ τὴν ἄλλη μιᾶς ἰσχυρῆς καὶ βαθιὰ ριζωμένης παράδοσης. Ὡστόσο, ἡ κορύφωση τοῦ μεταφραστικοῦ ἐνδιαφέροντος δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ συνεπιφέρει καὶ τὴν γένεση ἐνὸς σημαίνοντος προβληματισμοῦ πού ἐπικεντρώθηκε στὴν ἀνίχνευση μιᾶς μεταφραστικῆς θεωρίας. Καὶ πάλι, ἀναπότρεπτα, σὲ ὀρισμένα προλογικὰ κείμενα θὰ ἀναζητήσουμε τὰ ψήγματα τοῦ προβληματισμοῦ. Ἐνὸς προβληματισμοῦ πού βρίσκεται πολὺ κοντὰ, θὰ ἔλεγα, τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν, στὶς νέες

1. Ἀναπτύσσω ὀρισμένες πρῶτες σκέψεις πού ἀποτελοῦν τὴν ἀφετηρία ἐκτεταμένης μελέτης τὴν ὁποία ἐτοιμάζω. Τμῆμα τῆς παρούσας ἐργασίας θὰ περιληφθεῖ στὸν τόμο *Ξένοι συγγραφεῖς μεταφρασμένοι ἑλληνικά. Αὐτοτελεῖς ἐκδόσεις. Τόμος Β', 18ος αἰ. Ὁ Διαφωτισμός*, Ἀθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, ὑπὸ ἐκδοση.

2. Gérard Genette, *Seuils*, Παρίσι, Éditions du Seuil, coll. «Poétique», 1987, σ. 152. Εὐχαριστῶ τὴν φίλη συνάδελφο κυρία Ράνια Πολυκανδριώτη γιὰ τὴν ὑπόδειξη τῆς παραπάνω μελέτης.

ἀντιλήψεις πού καλλιέργησε ὁ εὐρωπαϊκὸς Διαφωτισμὸς καί, ὅπως ἰδιαιτέρως, οἱ γάλλοι ἐγκυκλοπαιδιστές. Ἀντιδρώντας στὴν παράδοση δύο αἰώνων (17ος-18ος), ὅπου σύμφωνα μὲ τοὺς κανόνες τοῦ κλασικισμοῦ ἡ ἀκρίβεια τῆς ἀπόδοσης θυσιαζόταν στὸν βωμὸ τοῦ «ῥαίου»³ —αἰσθητικὴ ἐπιβίωση κατὰ κάποιον τρόπο τοῦ δυαλισμοῦ τῆς χριστιανικῆς παράδοσης ἀνάμεσα στὸ γράμμα καὶ στὸ πνεῦμα⁴—, ἡ γαλλικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία τῶν D’Alembert, Diderot θὰ φιλοξενήσει στὰ σχετικὰ μὲ τὴν μετάφραση ἄρθρα τῆς νεόκοπες ἀπόψεις. Στὸν 16ο τόμο τῆς, στὸ ἄρθρο *Traduction*, θέτει τὸν ὅρο σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ αὐτὸν τῆς *Version* (*Version des Septante*, *Version vulgate*)⁵ —ἄρθρο πού γνωρίζει καὶ μνημονεύει καὶ ὁ Δημ. Καταρτζῆς, ὅπως θὰ δοῦμε πιὸ κάτω. Ὁ συντάκτης τοῦ κειμένου τονίζει πὼς ἡ καλὴ μετάφραση ὀφείλει νὰ ἀποδίδει ὅπωςδῆποτε τὸ πνεῦμα (*génie*) τῆς γλώσσας τοῦ δέκτη —τὸ «γκένιο» τῆς γλώσσας καθὼς θὰ ἔλεγε ὁ Καταρτζῆς— καὶ γιὰ νὰ στηρίξει καλύτερα τὶς θέσεις του ἀναφέρεται στὰ ὅσα ἐπισημαίνει ὁ Charles Batteux, στὸ καθιερωμένο ἔργο του *Cours de belles-lettres*: «Quand il s’agit de représenter dans une autre langue les choses, les pensées, les expressions, les tours, les tons d’un ouvrage, les choses telles qu’elles sont, sans rien ajouter, ni retrancher, ni déplacer; les pensées dans leurs couleurs, leurs degrés, leurs nuances; les tours qui donnent le feu, l’esprit, la vie au discours; les expressions naturelles, figurées, fortes, riches, gracieuses, délicates [...]». Κρατῶ ἀκόμη καὶ τὸ παρακάτω: «L’auteur qui compose, conduit seulement par une sorte d’instinct toujours libre, et par sa matière qui lui présente des idées qu’il peut accepter ou rejeter à son gré, est maître absolu de ses pensées et de ses expressions [...]. Le traducteur n’est maître de rien; il est obligé de suivre

3. Βλ. γιὰ παράδειγμα τὴν μελέτη τοῦ Roger Zuber, *Les «Belles infidèles» et la formation du goût classique. Perrot d’Ablancourt et Guez de Balzac*, Παρίσι, Armand Colin, 1968. Καὶ Constance B. West, «La théorie de la traduction au XVIIIe siècle par rapport surtout aux traductions françaises d’ouvrages anglais», *Revue de Littérature Comparée*, 1932, 330-355.

4. Henri Meschonnic, *Pour la poésie II. Épistémologie de l’écriture. Poétique de la traduction*, Παρίσι, Gallimard, σ. 362.

5. «La version est littéraire, plus attachée aux procédés propres de la langue originale, et plus asservie dans les moyens aux vûes de la construction analytique; et que la traduction est plus occupée du fond des pensées, plus attentive à les présenter sous la forme qui peut leur convenir dans la langue nouvelle...», *Encyclopédie ou Dictionnaire Raisonné...*, τ. XVI, A Neufchâtel 1755, σ. 511.

par-tout son auteur, et de se plier à toutes ses variations avec une souplesse infinie». ⁶ Στο *Supplément* τῆς μνημειώδους αὐτῆς Βίβλου τῶν Φώτων, ⁷ ξαναβρίσκουμε λῆμμα σχετικὸ μὲ τὴν μετάφραση. Τὸ ὑπογράφει μάλιστα ἓνας σημαντικὸς εκπρόσωπος τῶν αἰσθητικῶν ἀνακατατάξεων τῆς ἐποχῆς, ὁ Marmontel. Θὰ μεταφέρω ἐδῶ τὴν πρώτη παράγραφο: «Les opinions ne s'accordent pas sur l'espèce de tâche que s'impose le traducteur, ni sur l'espèce de mérite que doit avoir la traduction. Les uns pensent que c'est une folie que de vouloir assimiler deux langues dont le génie est différent; que le devoir du traducteur est de se mettre à la place de son auteur autant qu'il est possible, de se remplir de son esprit, et de le faire s'exprimer dans la langue adoptive, comme il se fût exprimé lui-même s'il eût écrit dans cette langue. Les autres pensent que ce n'est pas assez; ils veulent retrouver dans la traduction, non seulement le caractère de l'écrivain original, mais le génie de la langue, et s'il est permis de le dire, l'air du climat et le goût du terroir». ⁸ Συγκρατῶ, τέλος, τὶς κύριες ἀρετὲς τῆς καλῆς μετάφρασης ποὺ εἶναι ἡ σαφήνεια (*clarté*), ἡ ὀρθότητα (*justesse*), ἡ ἀκρίβεια (*précision*) καὶ ἡ εὐπρέπεια (*décence*).

Γίνεται φανερὸ μέσα ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἐπιλεγμένα ἀποσπάσματα πόση σημασία ἀρχίζει νὰ δίνει ὁ αἰώνας τῶν Φώτων στὶς λεπταίσθητες γλωσσικὲς καὶ ὑφολογικὲς διεργασίες προκειμένου νὰ συντελεστεῖ ἡ ἀκριβὴς μετάβαση τοῦ κειμένου, μὲ τὰ ποικίλα συστατικὰ ποὺ τὸ ὀρίζουν, ἀπὸ τὸν πομπὸ στὸν δέκτη. Ἐνῶ ἐμπρὸς σὲ ἄλλα μεγάλα αἰσθητικὰ θέματα, ὅπως αὐτὸ τῆς μίμησης καὶ τῆς πρωτοτυπίας, ⁹ ἡ σκέψη ἀπελευθερώνεται καὶ ἡ φαντασία μπορεῖ πιά νὰ ἀποδεσμευτεῖ δημιουργικὰ, ¹⁰ στὸ ζήτημα τῆς

6. Ὁ.π., σ. 512.

7. Σχετικὰ μὲ τὸ πρόβλημα τῶν ἐκδόσεων τῆς *Encyclopédie*, ἀρκοῦμαι νὰ παραπέμψω στὴν διεξοδικὴ μελέτη τοῦ Robert Darnton, *The Business of Enlightenment. A Publishing History of the Encyclopédie 1775-1800*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, and London, England, 1979.

8. *Supplément à l'Encyclopédie...*, τ. IV, A Amsterdam, Chez M. M. Rey, 1777, σ. 952.

9. Roland Mortier, *L'originalité; une nouvelle catégorie esthétique au siècle des Lumières*, Γενεύη, Droz, 1983.

10. Ἀκόμη καὶ σὲ ἓνα ἐπὶ τὸ πλεῖστον παραδοσιακὸ πλαίσιο ἀναφορᾶς, εἶναι δυνατὸν νὰ συναντήσουμε φράσεις ὅπως αὐτὴ τοῦ Chevalier de Jaucourt, «la bonne imitation est une continuelle invention», *Encyclopédie*, τ. VIII, ὅ.π., 1765, σ. 568 (ἄρθρο *Imitation*).

μετάφρασης, ἡ ποιότητα τῆς δημιουργίας ἔγκνεται στὴ συστηματικότητα, καὶ ἐδῶ ἀκριβῶς τὸν πρωτεύοντα ρόλο παίζει ὁ χειρισμὸς τοῦ γλωσσικοῦ ἐργαλείου.

Δὲν εἶναι τυχαῖο, νομίζω, πὼς αὐτὲς τὶς ἀνησυχίες ἐξέφρασαν, ὁ καθένας μὲ τὸν τρόπο του καὶ μὲ τὴν σειρά του, οἱ μεταφραστὲς στοὺς ὁποίους θὰ σταθοῦμε: ὁ Ἰώσηπος Μοισιόδαξ, ὁ Δημήτριος Καταρτζῆς καὶ ὁ Παναγιώτης Κοδοϊκᾶς, ὅπως δὲν εἶναι ἀσφαλῶς τυχαῖο πὼς προέρχονται καὶ οἱ τρεῖς ἐξέχουσες αὐτὲς περιπτώσεις ἀπὸ τὸ ἴδιο περιβάλλον, τὸν χῶρο τῶν Φαναριωτῶν.

Τὸ πρῶτο κείμενο ποὺ θὰ μᾶς ἀπασχολήσει εἶναι τὸ «Προσίμιον τοῦ Μεταφραστοῦ», τὸ ὁποῖο προτάσσει ὁ Ἰώσηπος Μοισιόδαξ στὴν Ἑθνικὴ φιλοσοφία του (Βιέννη 1760).¹¹ Πρόκειται γιὰ τὴν μετάφραση τοῦ παιδαγωγικοῦ συγγράμματος τοῦ Ludovico Antonio Muratori, *La filosofia morale esposta e proposta ai giovani*.¹² Ἄς εἰπωθεῖ πὼς ὁ Ἰταλὸς στοχαστὴς καὶ ἱερωμένος ὑπῆρξε μία σημαντικὴ φυσιογνωμία ποὺ ἐξέφρασε ἀνανεωτικὲς καὶ ριζοσπαστικὲς θέσεις στὸ πλαίσιο πάντοτε τοῦ καθολικισμοῦ.¹³ Ἡ φήμη τοῦ ἔργου του ξεπέρασε τὰ ἔθνικα σύνορα καὶ ἐπηρέασε συγχρόνους του ἀλλὰ καὶ μεταγενέστερους στοχαστές. Στὴν Ἑθνικὴ φιλοσοφία συνυφαίνονται τὰ ἀγνωσιολογικὰ μὲ τὰ ἠθικὰ ζητήματα σ' ἓνα σύστημα φιλοσοφικῆς ἀνθρωπολογίας.¹⁴ Ὁ Ἕλληνας μεταφραστὴς ἐπέλεξε ἀκριβῶς ἓνα ἔργο ποὺ προτείνει, μέσα ἀπὸ τὴν αὐτογνωσία, τὸν ἔλεγχο τῶν παθῶν καὶ τὴν προσαρμογὴ στὴν κοινωνικὴ τάξη, ἓνα σύνολο ἀξιών, ἀπαραίτητων γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς νέας ἠθικῆς φυ-

11. Γιὰ τὴν προσωπικότητα καὶ τὴν δράση τοῦ Μοισιόδακα βλ. τὶς ἐνδιαφέρουσες ἀπόψεις τοῦ Ἄλκη Ἀγγέλου ποὺ ἐπιμελήθηκε στὴν σειρά ΝΕΒ τοῦ «Ἐρμῆ» τὴν ἐπανεκδόση τῆς Ἀπολογίας (α' ἔκδ. Βιέννη 1780) τοῦ φαναριώτη λογίου καθὼς καὶ τὴν βιογραφικὴ προσέγγιση τοῦ Πασχάλη Μ. Κιτρομηλίδη, Ἰώσηπος Μοισιόδαξ. Οἱ συντεταγμένες τῆς βαλκανικῆς σκέψης τὸν 18ο αἰῶνα, Ἀθήνα, ΜΙΕΤ, 1985.

12. Ὁ Ἰώσηπος Μοισιόδαξ βρισκόταν γιὰ σπουδὲς στὴν Πάντοβα γύρω στὸ 1759 μὲ 1760.

13. Πρβλ. μὲ Anna Burlini-Calapaj (Centro Studi Muratoriani, Padova), «La critica della chiesa nelle scritti de L. A. Muratori», εἰσήγηση στὴν Συνάντηση Ἐργασίας «Lumières et critique des Églises et /ou de la Religion au XVIIIe siècle», στὸ πλαίσιο τοῦ προγράμματος τῆς European Science Foundation, *Concepts and Symbols of the Eighteenth Century in Europe*. Σχετικὰ μὲ τὴν προσωπικότητα τοῦ L. A. Muratori βλ. καὶ Fr. Venturi, *Settecento riformatore. Da Muratori a Beccaria*, Torino, Giulio Einaudi Editore, 1969.

14. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, ὁ.π., σ. 67-68.

σιογνωμίας τοῦ ἀτόμου.¹⁵ Ἄς συγκρατήσουμε ἀκόμη τὴν πίστη τοῦ Μοισιόδακα στὴν ἐμβέλεια τοῦ συγγράμματος, τοῦ ὁποίου ἡ κοινὴ ὠφέλεια εἶναι προφανής, ἀφοῦ οἱ ἠθικοὶ κανόνες ποὺ περιέχει ἀπευθύνονται πρὸς ὅλες τὶς ἡλικίες καὶ τὶς κοινωνικὲς κατηγορίες.¹⁶

Ἀπὸ τὰ πιὸ προωθημένα πνεύματα τῆς ἐποχῆς του, ὁ Μοισιόδαξ ἀντιλαμβάνεται ἐγκαίρως, ὅπως ἔχει συχνὰ εἰπωθεῖ καὶ γραφεῖ, πόση «χρεία» ἔχει ἡ Ἑλλάδα ἀπὸ τὰ φῶτα τῆς Εὐρώπης, ὅταν «ἡ μία πλημμυρεῖ, καὶ ἡ ἄλλη ὑστερεῖται ὡς καὶ τὰ ἀξιολογώτερα φῶτα τῆς Μαθησεως».¹⁷ Μόνη ἡ μετάφραση ἀπὸ τὶς ξένες εὐρωπαϊκὲς γλωσσες θὰ θέσει τέλος στὴν ἄγνοια καὶ θὰ συγκεντρώσει ὅλους τοὺς θησαυροὺς τῆς γνώσης: «Ρήτορες, Ἱστορικοί, Διαλεκτικοί, Φυσικοί, Μεταφυσικοί, Μαθηματικοί, Ἠθικοί: ὅλοι, ὅλοι ἐπιθυμοῦν νὰ τὴν δουλεύσουν μὲ τὰ Πονήματά των».¹⁸ Πέρα ὡστόσο ἀπὸ τὴν καίρια παιδαγωγικὴ διάσταση ποὺ προσλαμβάνει ἡ μετάφραση τῆς Ἠθικῆς φιλοσοφίας, πολὺ ἐνδιαφέρουσα παραμένει γιὰ μᾶς καὶ μία ἄλλη δευτερογενὴς παράμετρος προβληματισμοῦ, ἡ ὁποία ξεπροβάλλει ἀκριβῶς ἐξαιτίας τῆς μετάφρασης. Ἡ μεταφραστικὴ ἐργασία αὐτὴ καθαυτὴ, ἐργασία ἐπίπονη, χρονοβόρα, ποὺ θέτει ἐπὶ τάπητος ἓνα πλῆθος ἐρωτημάτων, ἀπασχολεῖ σοβαρὰ τὸν φαναριώτη λόγιο.

Ὁρμώμενος ὁ νεωτεριστὴς λόγιος ἀπὸ βαθιὰ ἐπίγνωση τοῦ ἐθνικοῦ παρελθόντος καὶ τοῦ παρόντος, δὲν διστάζει, ὡστόσο, νὰ υἱοθετήσῃ μία κριτικὴ στάση ὡς πρὸς τὴν προσέγγιση τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος ἀπὸ τοὺς συγχρόνους του: «Τὴν σήμερον ἡ Ἑλλὰς τρέφει, καὶ περιποιεῖται δύο ἐλαττώματα τὰ πλεόν ἀνοίκεια εἰς τὴν δόξαν της. Αὐτὴ κυριεῖται κατὰ κράτος ἀπὸ τὴν Ὑπόληψιν καὶ ἀπὸ τὴν Ἀμέλειαν τῆς Ἀρχαιότητος. Ἡ πρώτη τῆς ἐγέννησεν ἐκείνην τὴν ἀκμαίαν Πρόληψιν, ὅτι ὅσα ἡ ἐφεύρηκαν, ἡ ἐκαλλιέργησεν οἱ Παλαιοί, ὅλα γενναῖα, ὅλα ἀκριβῆ: καὶ ἡ δευτέρα τῆς ἐπροξένησε τὴν σπάνιν, καὶ μάλιστα τὴν ἐρημίαν τῶν περισσοτέρων πα-

15. Ἰώσηπος Μοισιόδαξ, *Ἠθικὴ φιλοσοφία*, Α', Βιέννη, 1769, σ. κη': «Ἡ ὅλη τοῦ Συγγράμματος [...] εἶναι Ἠθικὴ, ἡγουν μία Πραγματεία, ὅπου χρησιμεύει κάθε ἡλικίαν, κάθε κατάστασιν: καθότι ἐρμηνεύει πῶς ὁ ἄνθρωπος ἔχει νὰ γνωρίζῃ ἑαυτὸν, εἴπουν πῶς νὰ φέρεται πρὸς τὸν Θεόν, ὅθεν ἔλαβε τὸ εἶναι του: πῶς πρὸς τοὺς ἄλλους ἄνθρώπους, ἑαυτοῦ μὲ τοὺς ὁποίους συμπολιτεύεται: καὶ πῶς αὐτὸς πρὸς ἑαυτὸν, τουτέστι πῶς νὰ οἰκονομῇ τὴν Ἀτομικὴν του Σύστασιν, καὶ πῶς νὰ συντηρῇ τὴν Ἐσωτερικὴν Ἀταραξίαν τῆς Ψυχῆς του».

16. *Ἠθικὴ φιλοσοφία*, ὅ.π., σ. κθ': «Ἄρχοντες, Ἰδιῶται, Πλούσιοι, Πτωχοί, Γέροντες, Νέοι, Ἐκκλησιαστικοί, Λαϊκοί, μὲ βραχυλογίαν ὅλοι ἠμποροῦν νὰ φωτισθοῦν ἀπὸ αὐτό, ὅλοι ἠμποροῦν νὰ κατηχηθοῦν, ἕκαστος τὸ ἰδιαιτέρον χρέος του».

17. Ἰώσηπος Μοισιόδαξ, *Ἠθικὴ φιλοσοφία*, ὅ.π., σ. κα'.

18. *Ἠθικὴ φιλοσοφία*, ὅ.π., σ. λ'.

λαιών Συγγραμμάτων. Ἡ Πρόληψις ἔπειτα τῆς ἐφύτρωσεν ἓνα ἄσπονδον μῖσος ἐναντίον πάντων τῶν Νεωτέρων, καὶ ἡ σπάνις τὴν ἐγύμνωσεν, σχεδὸν ἀπὸ ὅλας τὰς κεφαλαιωδεστέρας εἰδήσεις τῶν Παλαιῶν».¹⁹ Ἡ μίμησις τῆς Εὐρώπης ἀποτελεῖ γιὰ τὸν Μοισιόδακα τὴν μόνη καὶ ἀσφαλῆ ὁδὸ προόδου καὶ σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο ἡ μετάφραση ἐπωμιζεται τὸν κύριο ρόλο μεταφορᾶς καὶ ἐκλαίκευσης τῆς γνώσης. Ὁ φαναριώτης λόγιος ἔχει καταρτίσει ἓνα μεταφραστικὸ πρόγραμμα μὲ σαφεῖς παιδευτικούς στόχους.²⁰ Εἶδαμε πῶς, ἐμπρὸς στὸ δῖλημμα τῆς πλήρους ἔνδειας ἐπιστημονικῶν συγγραμμάτων, ὁ μεταφραστὴς προκρίνει ὡς πλέον ἀναγκαῖα τὴν γνώση τῆς Ἡθικῆς. Ἀλλὰ δὲν σταματᾷ καὶ σὲ ἓναν τυχαῖο τίτλο. Ἀναζητᾷ μέσα ἀπὸ ἓνα πλῆθος συγγραμμάτων τὴν ἀπλότητα, τὴν εὐκρίνεια καὶ τὴν σαφήνεια τῆς γραφῆς, στοιχεῖα ποὺ φαίνεται ὅτι συγκεντρώνει ὁ Muratori: «Αὐτὸς μοῦ ἐφάνη ἀπλοῦς, μέτριος, εὐκολονόητος ἀπὸ ὅλους, ἡ σχεδὸν ἀπὸ ὅλους».²¹ Καὶ ξεκινᾷ ὁ μεταφραστικὸς ἄθλος.

Ζώντας μέσα στὸν φαναριώτικο κύκλο τῶν Παραδουνάβιων Ἡγεμονικῶν, ὁ Μοισιόδαξ ἔχει πιθανὸν ἐξοικειωθεῖ μὲ τὴν πιὸ ἀνάλαφρη ὕψη τοῦ θέματος. Ἐχει συνηθίσει ἴσως στοὺς πειραματισμοὺς τῶν γλωσσομαθῶν αὐτῶν κύκλων, σὲ μία ἄσκηση ποὺ προκαλοῦσε τὴν εὐχαρίστηση καὶ στρεφότητα κατὰ κύριο λόγο, ὅπως εἶχαμε τὴν εὐκαιρία νὰ ποῦμε καὶ ἀλλοῦ, σὲ ἀφηγηματικά, λογοτεχνικά κείμενα. Ὡστόσο τὸ δικό του ἐγχείρημα γιὰ νὰ ἀποδοθεῖ στὰ ἑλληνικά ἓνα ἠθικὸ σύγγραμμα ἐπιστημονικῶν ἀξιῶσεων θέτει ἀσφαλῶς δυσκολίες ἄλλης τάξης, ποὺ σχετίζονται κυρίως μὲ τὴν ἀπόδοση ἐννοιῶν, ὅρων, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐπιλογή τοῦ κατάλληλου «ῥους» [= γλώσσας]. Ἄς προσέξουμε τὴν παρακάτω καίρια διαπίστωση «... κάθε Μετάφρασις εἶναι δυσκολωτάτη! μάρτυρες (τὸ ἐπαναλαμβάνω καὶ αὐθις) ὅσοι περιέργως τὴν ἐδοκίμασαν, ἢ τὴν ἔκριναν. Ἀλλ' ἴσως τινὰς αὐτὰ τὰ νομίζει ὡσὰν τόσα παιγνίδια. Καὶ ὅμως ἂς κάμη τὴν δοκιμήν, ὅποιος καὶ ἂν εἶναι, καὶ τότε βλέπει ἐὰν διαφέρει ἡ παιδιὰ ἀπὸ τὴν Μετάφρασιν».²² Δύο μείζονα ζητήματα ἀνακύπτουν γιὰ τὸν μεταφραστή: πρῶτον ἡ Μετάφραση στὴν ὁλότητά της ἀῆργον δυσκολώτατον, καθὼς

19. Ἡθικὴ φιλοσοφία, «Προοίμιον τοῦ Μεταφραστοῦ», σ. ις'-ιζ'. Πρβλ. μὲ Κ. Θ. Δημαρᾶ, Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, Ἀθήνα, Ἰκαρος, 1985, σ. 146.

20. Ἡθικὴ φιλοσοφία, ὁ.π., σ. κβ'.

21. Στὸ ἴδιο. Ἄς προσέξουμε ἐδῶ πῶς ἡ ἐπιλογή τοῦ Μοισιόδακα μοιάζει νὰ εἶναι καίρια μὴ καὶ τὰ συγγράμματα ποὺ συνέθεσε ὁ Muratori στὴν ἰταλικὴ γλώσσα (καὶ ὅχι στὴν λατινικὴ) ἔχουν ἀκριβῶς ἐκλαίκευτικούς στόχους.

22. Ὁ.π., σ. κδ'-κε'.

ὅλοι ἐκ συμφώνου οἱ Ἄκριβέστεροι Μεταφρασταὶ τὸ κηρύττουν»²³ καὶ δεύτερον ἢ γλωσσικὴ ὁμοιομορφία, «ἢ ἀναπλήρωσις τοῦ αὐτοῦ Ὑφους».²⁴ Ἡ ἀγωνία τοῦ Μοισιόδακα γίνεται εὐκόλα κατανοητὴ ἂν ἀναλογιστοῦμε τὴν πρωιμότητα τοῦ ἐγγχειρήματός του καὶ συνεπῶς τὴν ἔλλειψη ἐνὸς συναφούς πλούσιου πειραματισμοῦ. Γιατὶ ἐδῶ ὁ μεταφραστὴς δὲν ἐνδιαφέρεται μόνον γιὰ τὴν ποιοτικὴ ἀπόδοση τοῦ ἀλλότριου κειμένου, ποῦ ὅπως ἐξομολογεῖται θὰ ἦταν σχετικὰ εὐκόλο νὰ ἐπιτευχθεῖ στὸ Ἑλληνικὸν ὕφος, στὴν ἀρχαῖζουσα δηλαδὴ γλώσσα. Οἱ ἐκλαϊκευτικοί, παιδαγωγικοὶ στόχοι ποῦ ἔχει θέσει ἐξαρχῆς τοῦ ἐπιβάλλον νὰ ἐπιλέξει τὴν ἀπλή, καθομιλουμένη γλώσσα, τὸ Κοινὸν ὕφος: «Ἐκαμε χρεία, ὅτι νὰ προσυλλογισθῶ καὶ μὲ ποῖον Ὑφος, ἤγουν μὲ τὸ Ἑλληνικόν, ἢ μὲ τὸ Κοινὸν νὰ μεταφράσω τὸ Πόνημα. Τὸ πρῶτον μοῦ ἦτον εὐκόλον καὶ σύνητες, ἀλλ' οὕτως ἐσυνέβαινε, νὰ ζημιωθοῦν οἱ ἀπλούστεροι: πρᾶγμα ὅπου μῆτε τὸ ἐσυγχῶρει ὁ ζῆλος μου. Τὸ δεύτερον ἐκ τοῦ ἐναντίου μοῦ ἐφαίνετο, ναί, ἀρμοδιώτερον, καὶ ὅμως διὰ τὴν φυσικὴν του πτωχίαν μοῦ ἐφαίνετο κατὰ τὸ αὐτὸ καὶ παντελῶς δυσκολοπιχείρητον. Μ' ὅλον τοῦτο ἐγὼ ἀπεφάσισα νὰ προτιμήσω τὸ κοινὸν ὕφος, καὶ νὰ μὴ λυπηθῶ τοὺς Ἰδρωτάς μου. Ἐπεχείρησα λοιπὸν τὴν Μετάφρασιν μὲ τὸ ἀπλοῦν Ὑφος».²⁵ Σ' αὐτὸ τὸ γλωσσικὸ ὕλικό, ἀκατέργαστο ἀκόμη, πάσχισε ὁ μεταφραστὴς νὰ δώσει εὐφράδεια καὶ σαφήνεια, κοπίασε γιὰ νὰ ὑπερβεῖ τὶς δυσκολίες ποῦ ἔθετε τὸ ἴδιο τὸ πρωτότυπο κείμενο. Ἀπὸ τίς κυριότερες αἰτίες τοῦ κόπου του στάθηκε κατ' ἀρχὴν ἢ πολυσημία τοῦ συγγραμματος ποῦ τοῦ ἐπέβαλε νὰ ἀναζητᾷ τὴν κυριολεξία τοῦ ὅρου ἀπὸ τὸ ὀπλοστάσιο τῶν Ἀρχαίων καὶ γιὰ ἓνα μεγάλο εὔρος ἐπιστημονικῶν γνώσεων. Ἡ μοναξιά τοῦ πρωτοπόρου, ποῦ ἐξερευνᾷ πρῶτος ἄγνωστες περιοχές, καὶ ὀφείλει μόνος νὰ ἐφεύρει τίς κατάλληλες λύσεις, τίθεται στὴ συνέχεια ἐπὶ τάπητος. Σ' αὐτὰ προστίθεται τὸ χρέος τοῦ μεταφραστῆ νὰ ἐπεμβαίνει δημιουργικὰ πρὸς ὄφελος τοῦ κειμένου του: «Ὁ Συγγραφεὺς εἰς μερικοὺς τόπους ἦτον ἢ ἄσπης, ὅπου ἔπρεπε νὰ τὸν Σαφηνίσω, ἢ νὰ τὸν ζωοποιήσω».²⁶ Ἐπομένως, στὴ συνείδηση τοῦ Μοισιόδακα ἢ μετάφραση εἶναι «δημιουργικὴ πράξις» καὶ ἐπιτάσσει τὴν ἀκριβεία, τὴν σαφήνεια τῆς ἀπόδοσης καθὼς καὶ τὴν ζωντάνια τοῦ συνόλου: γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ εἶναι ἐξᾴλλου θεμιτὲς ὑφολογικὲς καὶ διορθωτικὲς ἐπεμβάσεις ποῦ βελτιώνουν τὴν κατανόηση

23. Στὸ ἴδιο, σ. κγ'.

24. Στὸ ἴδιο.

25. Στὸ ἴδιο.

26. Στὸ ἴδιο, σ. κδ'.

τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου.²⁷ Ἡ ἐπίπονη μεταφραστική διαδικασία ἀντιμετωπίστηκε ἀπὸ τὸν Ἰωσήφο Μοισιόδακα ὡς μία ἐνσυνείδητη ἄσκηση, καὶ ὅπως ἰδιαιτέρως, καθὼς μᾶς ἐξομολογεῖται, ὡς μία ἀναμέτρηση μὲ τὴν ἀφυσικὴ ἰδιότητα τοῦ κοινοῦ Ὑφους.²⁸

Ὁ δεῦτερος σταθμὸς μας εἶναι ὁ Πρόλογος τοῦ Δημ. Καταρτζῆ στὴν ἀνέκδοτη μετάφραση τοῦ ἔργου τοῦ Réal de Curban, *Science du gouvernement*, ποὺ ἐκδόθηκε γύρω στὸ 1784.²⁹ Παρόλο ποὺ τὸ πόνημα τοῦ φαναριώτη μεταρρυθμιστῆ λογίου δὲν ἔφθασε ποτὲ στὸ τυπογραφεῖο, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ λείψει ἀπὸ τὴν προσέγγισή μας, καθὼς ἐκφράζει μὲ ὀριμότητα καὶ πολὺ στοχαστικὰ θεωρητικὲς πτυχὲς τοῦ μεταφραστικοῦ φαινομένου κατὰ τὸν 18ο αἰώνα. Στὴν περίπτωση τοῦ Καταρτζῆ, καθὼς ἤδη εἶναι διακριβωμένες οἱ συναρτήσεις τῆς σκέψης του μὲ τὴν γαλλικὴ φιλοσοφία τῆς ἐποχῆς καὶ τὸν Ἐγκυκλοπαιδισμό,³⁰ μᾶς ἀνοίγει ὁ δρόμος προκειμένου νὰ ἐμβαθύνουμε περαιτέρω καὶ, ἐνδεχομένως, νὰ διαστυρώσουμε τὶς κατευθυντήριες τῶν πηγῶν του.

Ἡ μεταφορὰ στὰ ἑλληνικὰ τοῦ ἔργου πολιτικῆς θεωρίας τοῦ Réal de Curban, ἔργου ποὺ ἐκφράζει τὰ ἰδεώδη τοῦ πεφωτισμένου δεσποτισμοῦ,³¹ ἔγινε, ὅπως εἶναι γνωστό, μὲ τὴν προτροπὴ τοῦ ἡγεμόνα Μιχαῆλ Σούτσου. Σ' αὐτὸν καὶ ἀφιερώνει τὸ μετάφρασμα τοῦ ὁ Καταρτζῆς: στὸν μεγαλοπρεπῆ καὶ φωτισμένο ἡγεμόνα ποὺ δὲν ἀρκέστηκε νὰ μεριμνήσει γιὰ τὴν εὐδαιμονία τοῦ λαοῦ του ἀλλὰ καὶ ἀεστοχάσθηκε πρῶτος νὰ βάλῃ νὰ μεταφράσουνε βιβλία ἀπὸ ἄλλαις γλώσσαις στὰ ῥωμαῖκα, πρᾶγμα περισπού-

27. Στὸ ἴδιο, σ. κε'.

28. Στὸ ἴδιο, σ. κς'.

29. Δημ. Καταρτζῆς, *Τὰ Εὐρισκόμενα*, ἔκδοση Κ. Θ. Δημαράς, Ἀθήνα, ΟΜΕΔ, 1970 (Πρόλογος στὴ μετάφραση τοῦ Ρεάλ), σ. 311 κ.έ.

Τὸ ἔργο τοῦ Gaspard Réal de Curban (1682-1752), *Science du gouvernement; ouvrage moral, de droit et de politique qui contient les principes du commandement et de l'obéissance, etc.* (Aix-la-Chapelle - Paris, 1751-1764), ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν ἀνεψιὸ του ἀββᾶ Balthasar Burle de Curban σὲ 8 τόμους. Ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο, οἱ διαδοχικοὶ τόμοι τοῦ ἔργου πραγματεύονταν τὴν διαμόρφωση τῶν πολιτικῶν κοινωνιῶν καὶ τὰ σχετικὰ ὀφέλη ποὺ προσέκυψαν, ἀνέλυαν τὰ παλαιὰ καὶ τὰ νεώτερα πολιτεύματα, ἀνέπτυσαν τὴν ἰδέα τοῦ φυσικοῦ δικαίου καὶ τοῦ δημοσίου δικαίου, τὴν ἔννοια τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων, τὴν ἰδέα τῆς πολιτικῆς καὶ αὐτῆν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου (βλ. J.-M. Quérard, *La France littéraire ou Dictionnaire Bibliographique*, τ. VII, Paris, G.-P. Maisonneuve et Larose, 1964, σ. 482).

30. Βλ. τὴν περιεκτικὴ εἰσαγωγὴ τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ στὸν τόμο Δημ. Καταρτζῆς, *Δοκίμια*. Ἐπιμέλεια Κ. Θ. Δημαράς, Ἀθήνα, Ἑρμῆς, σειρὰ ΝΕΒ, 1974.

31. Πρβλ. μὲ *Δοκίμια*, ὅ.π., σ. μδ'.

δαστο και τώρα σ' όλα τὰ βασίλεια, και πράγμα που τὸ ἄρχησ' ὁ Πτολεμαῖος...».³² Ἡ ἀναφορὰ που συνοδεύει τὶς τελευταῖες σκέψεις για τὴν μετάφραση τῶν Ἑβδομήκοντα εἶναι τὸ ἄρθρο «Septante, version de» τῆς Ἑγκυκλοπαιδείας. Οἱ κριτικὲς παρατηρήσεις τοῦ Καταρτζῆ διαπνέονται ἀπὸ τὴν προφανῆ τάση νὰ ἱστορικευθεῖ τὸ μεταφραστικὸ γεγονός. Ὡστόσο, ἡ ἐμβέλεια τῆς κριτικῆς του ματιᾶς ἀγκαλιάζει ὄχι μόνον τὴν ἱστορικὴ διαχρονία, ὄχι μόνον ἓνα μερίζονα γεωγραφικὸ χῶρο, ὅπου συντελεῖται ἡ μεταφραστικὴ διαδικασία, ἀλλὰ και μία ποικιλία κειμένων: π.χ. τὴν μετάφραση τοῦ «Περὶ Γῆρας» τοῦ Κικέρωνα ἀπὸ τὸν Θ. Γαζή, τὰ γυμνάσματα τοῦ D'Alembert ἀπὸ τὸν Τάκιτο, τὶς χειρόγραφες φαναριώτικες μεταφράσεις ἔργων τοῦ Μολιέρου και τοῦ Μεταστασίου. Αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ποικιλὴ πνευματικὴ ἀρματωσιὰ θὰ χρησιμοποιοῦσε προκειμένου νὰ λάβει (ἰδέα καλῆς μετάφρασης) και νὰ κατασκευάσει μία «θεωρία ἀπάνου σ' αὐτήνα».³³

Ὁ κεντρικὸς ἄξονας που διατρέχει τὸ πρωτοποριακὸ αὐτὸ κείμενο ἀπὸ τὴν μιὰ του ἄκρη στὴν ἄλλη εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἀπόλυτη σημασία τοῦ καλοῦ χειρισμοῦ τῆς γλώσσας στὴν ἀνάπλαση τοῦ κειμένου ἀπὸ τὸ ἀλλότριο ἰδίωμα στὸ ἡμέτερο ὥστε νὰ μὴν ἀποστερηθεῖ τὶς βασικὲς ἀρετὲς του καθῶς και τὴν ἐνδεχόμενη ἀρχικὴ του χάρη.³⁴ Ἡ μετάφραση εἶναι συστηματικὴ ἐργασία και ὀφείλει: 1. νὰ ἀκολουθεῖ ἀρχές, νὰ ἔχει «μέθοδο στὴ μεταβολή», 2. νὰ διατηρεῖ τὶς αἰσθητικὲς ἀρετὲς τοῦ πρωτοτύπου, νὰ ἔχει «νοστιμάδα», τὴν «ἀνάλογη νοστιμάδα πῶχουμε τὰ πρωτότυπα», και 3. νὰ ἔχει «τὴν αὐτὴν σαφήνεια, που εἶν' ἡ πρώτη ἀρετὴ λόγου».³⁵ Εἶναι φανερὴ, νομίζω, ἡ συγγένεια τοῦ παραπάνω προβληματισμοῦ με τὶς θέσεις που συναντᾷ κανεὶς στὰ σχετικὰ με τὸ ζήτημα τῆς μετάφρασης ἄρθρα τῆς Ἑγκυκλοπαιδείας, και ἀκόμη, με τὶς ἀντιλήψεις που ἐκφράζονται ἐπωνύμως, ὅπως λ.χ. τοῦ Marmontel, τὸν ὁποῖο ξεχωρίζει και ὁ Καταρτζῆς στὸ κείμενό του, δίπλα στὸν D'Alembert και τὸν Diderot.

Οἱ μεταφραστικοὶ κανόνες, ὁ τρόπος τῆς μετάφρασης, τί ἄλλο μποροῦν νὰ σημαίνουν παρὰ τὴν ἀποτελεσματικὴ χρῆση τοῦ γλωσσικοῦ ἐρ-

32. Δημ. Καταρτζῆς, *Τὰ Εὐρισκόμενα*, ὅ.π., σ. 313. Καθὼς παρατηρεῖ ὁ Κ. Θ. Δημαρὰς (Λοκίμια, σ. μβ'), ἐνδεχόμενο «προανάκρουσμα στὸν μεταφραστικὸ προγραμματισμὸ τοῦ Μιχαῆλ Σούτσου» νὰ ἦταν και τὸ δοκίμιο τοῦ Καταρτζῆ, *Συμβουλὴ στοὺς νέους πῶς νὰ ὀφελιοῦνται και νὰ μὴ βλάπτουνται ἀπὸ βιβλία τὰ φράγκικα και τὰ τούρκικα, και ποὺ νὰ ἔναι ἡ καθ' αὐτὸ τους σπουδὴ* (ca. 1783).

33. Ὡ.π., σ. 313.

34. Στὸ ἴδιο, σ. 314.

35. Στὸ ἴδιο, σ. 316.

γαλείου. Ἀπομονωμένος νιώθει καὶ ὁ Καταρτζής, δίχως λεξικά, δίχως τὴν καταγραμμένη ἐμπειρία τῶν παλαιότερων, δίχως μία γλώσσα συστηματική, μὲ διαμορφωμένους γραμματικούς κανόνες. Κοινωνός, ὡστόσο, τῶν θεωρητικῶν συζητήσεων τῆς ἐποχῆς, γνωρίζει καὶ πιστεύει στὸ ἀξίωμα τῆς Γενικῆς γραμματικῆς (*Grammaire générale*) τῶν γάλλων φιλοσόφων, τῆς «καθόλου γραμματικῆς», τῆς ὁποίας «οἱ κανόνες ... εἶναι στερεοὶ καὶ ἀμετάβλητοι». ³⁶ Ἀντιβαίνει τὸν ὀρθὸ λόγὸ ἢ πρόληψή πῶς μία γλώσσα δὲν ὑφίσταται ἐὰν δὲν ἔχει «γραμμμένη γραμματική»· τουναντίον ὁ Καταρτζής φρονεῖ πῶς καὶ ἡ «ῥωμαῖα γλῶσσα», ὡς ζῶσα γλώσσα, ἔχει φυσικὴ γραμματικὴ, τῆς ὁποίας μποροῦν νὰ ἐξαχθοῦν οἱ κανόνες, καὶ αὐτὸ προσπαθεῖ νὰ κάνει ἀκριβῶς στὴ συνέχεια τοῦ προλογικοῦ του κειμένου, ἐμμένοντας κυρίως σὲ ζητήματα ἐκφορᾶς τοῦ λόγου καὶ προσωδίας. Φυσικὰ δὲν θὰ ἐπεκταθῶ ἐδῶ στὶς γλωσσικὰς ἀπόψεις τὶς ὁποῖες μὲ τὴν ζέση ἐκφράζει ὁ Καταρτζής, μὰ οὔτε εἶναι καὶ τῆς ἀρμοδιότητάς μου νὰ τὸ ἐπιχειρήσω. Ἐὰν στέκομαι λίγο σὲ αὐτὲς τὶς ἐννοιες, εἶναι ἀκριβῶς γιὰ νὰ διαπιστώσουμε τὸν συνεκτικὸ κρίκο τῶν ἐπιρροῶν ποὺ δέχτηκε καὶ ἀφομοίωσε, μέσα ἀπὸ τὸν διάλογο τῶν ἐγκυκλοπαιδιστῶν, σχετικὰ μὲ τὴν φυσικὴ γλώσσα, καὶ ἀκόμη, γιὰ νὰ ἀξιολογήσουμε τὴν ἀπόλυτη ὑπεροχὴ ποὺ κατέχει ἡ γλωσσικὴ ἔκφραση στὸν στοχασμὸ του.

Λίγες σελίδες πιὸ κάτω, ὁ Δημ. Καταρτζής ἐπανέρχεται στὸ σημεῖο ἐκκίνησης: ξαναγυρίζει στὴν μετάφραση τοῦ Ρεάλ: «Ἐγώ, καθὼς εἶπα, βλέπωντας τὸ Γαζζή καὶ τὸ μουσιοῦ Νταλαμπέρτ, καὶ θαυμάζωντας τὰ φιλοπονήματά τους εἰς ἄκρον, ἐπάσχησα νὰ τοὺς μιμηθῶ τὸ κατὰ δύναμιν, κ' ἔκαμα ἐκεῖνο ποὺ εἰκάζω νὰ 'καμαν κ' ἐκεῖνο ἀπλούστατα στῆς γλώσσαις ὅπου μετάφραζαν· δηλονότι τὸ νόημα ποὺ ἦταν στὴ μεταφρασθυσίμενη τὴν περίοδο, στοχάζουμουν πῶς νὰ τὸ ἐκφράσω γλαφυρά, ἀνθηρὰ καὶ φυσικὰ ῥωμαῖα, καὶ μὲ φαίνεται πολλαῖς φοραῖς νὰ τὸ πέτυχα. Ὅθεν σὲ πολλαῖς μεριαῖς εἶν' ἡ μετάφρασι ὁμορφώτερη ἀπτὸ κείμενο (καὶ τοῦτο εἶναι καθαυτὸ ἀπτὴν ὑπεροχὴ τῆς γλώσσας μας), σ' ἄλλαις μεριαῖς εἶναι ἴσια ἴσια, καὶ σὲ πολλόταταις χειρότερη». ³⁷ Ἡ μετάφραση

36. Τὸ ἴδιο, σ. 317. Βλ. καὶ Nicholas-Bakalar, «Language and Logic: Diderot and the grammairiens-philosophes», *Studies on Voltaire and the 18th Century*, τ. CXXXI (1975), σ. 113 κ.έ. Ἀναφορικὰ μὲ τὴν εἰσοδογὴ τῶν σχετικῶν μὲ τὴν Γενικὴ Γραμματικὴ καὶ τὴν καθολικὴ γλῶσσα (*langue universelle*) ἀπόψεων στὴν νεοελληνικὴ πνευματικὴ ζωὴ, βλ. τὴν ἐργασία τῆς Ρωζάνης Δ. Ἀργυροπούλου, «Γλωσσολογικὰ τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ», Ἐπιπέρωμα στὸν Ε. Π. Παπανοῦτσο, Ἀθήνα 1980, σ. 399-411.

37. Δημ. Καταρτζής, *Τὰ Ἐπίσημα*, ὁ.π., σ. 325. Παραθέτει ἐπίσης καὶ με-

λοιπόν είναι ανάπλαση του αρχικού κειμένου στην φυσική ροή της γλώσσας που το υποδέχεται. 'Ως συστηματική διαδικασία επιδέχεται συνεχή βελτίωση' ο Καταρτζής αναφέρεται εδώ τόσο στην έλλειψη προϋπάρχουσας μεταφραστικής εμπειρίας από το συλλογικό σώμα της παιδείας της εποχής του, στην ανυπαρξία ειδικών χρηστικών βοηθημάτων (λεξικών) αλλά και στην προσωπική του άπειρία, στην έλλειψη κατάλληλης άσκησης.

'Ενα ακόμη στοιχείο θα κρατήσω, σχεδόν καταληκτήριο, από τον Πρόλογο στον Ρεάλ: την πεποίθηση του Καταρτζή ότι το πόνημά του, αναγκαίο ως προς το περιεχόμενό του, «ώντας έπιστήμη πολιτικών», πλουτίζει την παιδεία του Γένους με λέξεις και όρους έξισου αναγκαίους, που πρέπει να μπουν σε χρήση. «Προσέτι δύναται αυτή [ή μετάφραση] να χρησιμεύσει και σ' εκείνον που βουληθή να άμνη παρόμοιον κόπο, μεθοδικό, να μεταφράσει άλλο τίποτες, όπου και να δουλεύεται ή γλώσσα μας και να άποχτούμε και βιβλία στα βωμαϊκα με τωριναίς λογαριασμέναις ιδέαις, για να φωτίζεται το έθνος μας και να γίνεται κοινή ή προκοπή με τον ίδιον τρόπο που γένηκε και στα άλλα έθνη· το όποϊον δέν κατορθώνεται άλλιώς, παρὰ όταν μπορούμε πρόχειρα και γρήγορα να καταλαβαίνουμε της ιδέαις των άλλων, και όταν μπορούμε να κοινολογούμε όμοίως το τί ξέρουμε σ' άλλους, ό έστι σα συγγράφουμε όλοι στη γλώσσα που λαλούμε, νοούμε και γράφουμε σ' όλην τη ζωή μας».³⁸

Το τρίτο κείμενο που θα μάς άπασχολήσει προτάσσεται στην μετάφραση του *Περί πληθύος κόσμων* (1794) του Fontenelle³⁹ και προέρχεται από την γραφίδα του Παναγ. Κοδρικᾶ. 'Εν άρχῆ ή άγωνία του μεταφραστή: «Δυσκολώτερον, και άργότερον πρᾶγμα δέν με φαίνεται να είναι άλλο τόσον πολλά, όσον το να έμβη εις τάξιν το άτακτον, το να κανονισθή το άκανόνιστον, και να έπιστηριχθῆ εις γενικὰς και κοινὰς άρχὰς το μηδ' άρχῆν μηδὲ βάσιν έχον».⁴⁰ Βασικὲς έννοιες-κλειδιά: ή κατασκευή ένος συστήματος, ή θέσπιση κοινῶν άρχῶν και κανόνων, που άφοροῦν, όπως

ρικούς γενικούς κανόνες που άκολούθησε σχετικά με την μεταφορά στα έλληνικά μερῶν του λόγου, των ρημάτων που δηλώνουν ένέργεια π.χ., ή όσον έχουν μεταφορική χρήση, όρων ή εκφράσεων που δέν υπήρχε άπόλυτη άντιστοιχία στα έλληνικά, σχετικά με την άπόδοση των ουσιαστικῶν, επιθέτων και επιρρημάτων, με την άπόδοσή της ασύνδετης σύνταξης στα γαλλικά, ή τέλος, σχετικά με το πλάσιμο όρων που δέν υπήρχαν στη γλώσσα ύποδοχής (σ. 326-327).

38. "Ο.π., σ. 327.

39. Πρόκειται για το σύγγραμμα του Fontenelle, *Entretiens sur la pluralité des mondes*, 1686.

40. 'Ομιλία περί πληθύος κόσμων του κυρίου Φοντενέλ [...], Βιέννη, Γ. Βεντότης, 1794, «Πρός τους 'Αναγινώσκοντες», σ. XIV.

θὰ δοῦμε στὴ συνέχεια, τὴν γλωσσικὴ ἔκφραση, καί, κατὰ συνέπεια, σφραγίζουν τὴν μεταφραστικὴ ἐργασία καὶ προσδιορίζουν ἀπολύτως τὴν ποιότητά της.

Θὰ συναντήσουμε καὶ ἐδῶ νὰ ἐπαναλαμβάνεται ἡ διάρθρωση ἑνὸς κοινοῦ, στὰ μείζονα θέματά του, προβληματισμοῦ. Ἀναφορὰ κατ' ἀρχὴν στὴν πολιτικὴ παρακμὴ τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας, στὶς διαδοχικὲς κατακτήσεις ποὺ ὑπέστη, στὶς τύχες τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας, τὴν πολυμιξία καὶ τὴν διαφθορὰ της: «Μὲ μίαν τοιαύτην διεφθαρμένην Γλῶσσαν ὅπου μὲν εὐπορεῖ τὰς πρὸς δῆλωσιν τῶν πλέον τετριμμένων ἰδεῶν λέξεις, καὶ ἐκείνας τὰς πλείω ξένας, καὶ οὔτε κἀν προσοικειωμένας, πῶς ἤμπορεῖ τινὰς νὰ μεταφράσῃ βιβλία ἐπιστημονικά, νὰ ἐκφράσῃ ἰδέας εὐγενικὰς, ἢ νὰ ἐκθέσῃ ἀρχὰς συστηματικὰς, δόξας πολιτικὰς, ἢ θεωρίας ἠθικὰς; ἕνα χάος πανταχόθεν τὸν περικαλύπτει. Ἐνα κενὸν εἰς κάθε νόημα τὸν ἀπειδέχεται, καὶ ἡ κάθε περίοδος εἶναι δι' αὐτὸν μία νέα ἀπορία, καὶ τὸ ὅλον ὅλη ἀμηχανία».⁴¹ Ὁ Κοδρικὰς θεωρεῖ ἀδύνατη τὴν χρῆση τοῦ λεξιλογίου καὶ τῶν ἐκφράσεων τῆς κοινῆς ὁμιλίας στὸ μεταφραστικὸ ἔργο, λόγῳ τῆς ἀμετρῆς ποικιλίας του καὶ τῶν ξένων λέξεων ποὺ ἔχουν παρεισφρήσει σ' αὐτήν. Χρειαζέται λοιπὸν νὰ προσδιοριστεῖ «ἐν ὕφους κοινόν», ἕνα γλωσσικὸ σύστημα δηλαδὴ ἐνιαῖο, ἀλλὰ αὐτὸ ἀσφαλῶς δὲν σημαίνει τὴν ὑποταγὴν σὲ μίαν ὑφολογικὴ ὁμοιομορφία· ἡ ὕλη τοῦ κάθε βιβλίου ἐπιβάλλει κατὰ κανόνα καὶ τὸν τρόπο γραφῆς του: «Ὅθεν λέγωντας ἕνα κοινὸν ὕφους ὑποτιθέμενον τοῖς πᾶσιν ὡς κανὼν καὶ ὑπογραμμός, μήτε ἐνοῶ ἕνα μόνον τρόπον ἐκθέσεως, μήτε στέργω ἑνὸς μόνου εἴδους φράσεις καὶ λέξεις, ὥστε μὲ τὸν αὐτὸν τρόπον, μὲ τὰς αὐτὰς λέξεις, μὲ τὰς ἰδίας στροφὰς καὶ φράσεις, ὅπου πρέπει νὰ μεταφρασθῇ ὁ Μολλιέρ, νὰ μεταφράζεται ὁ Ῥεάλ, ἢ νὰ μεταφρασθῇ ὁ Φοντενὲλ καθὼς πρέπει νὰ μεταφρασθῇ ὁ Μοντεσκιού. Ἄλλη ὕλη τοῦ ἑνός, καὶ ἄλλη τοῦ ἄλλου, πρὸς ἄλλους ὁ ἕνας, καὶ ἄλλους ὁ ἄλλος ἀποτείνεται· καὶ ἐπομένως ἄλλη πρέπει νὰ εἶναι τοῦ ἑνός ἢ φράσις, καὶ ἄλλη τοῦ ἄλλου».⁴²

Μὲ αὐτὴν τὴν τελευταία ἐπισήμανση τοῦ Κοδρικὰ ποὺ ξαφνιάζει, θὰ ἔλεγα, τοποθετημένη στὸν Πρόλογο ἑνὸς ἐπιστημονικοῦ καθαρὰ συγγραμματος, θὰ ἤθελα νὰ κλείσω πρὸς τὸ παρὸν τὸ θεωρητικὸ πλέγμα τῆς μεταφραστικῆς δραστηριότητος στὸν 18ο αἰῶνα. Ἡ αἰσθητικὴ του παρατήρηση γιὰ τὴν ἰδιάζουσα χροιά τοῦ ὕφους μὴ ὁμοειδῶν κειμένων μᾶς θυμίζει τίς ἀντίστοιχες παρατηρήσεις τοῦ Marmontel, σχετικὰ μὲ τὴν διαφορετι-

41. Ὁ.π., σ. XIX.

42. Στὸ ἴδιο, σ. XXVII.

κρίτητα ανάμεσα σε ιστορικά και λογοτεχνικά κείμενα, ανάμεσα στον πεζό λόγο και την ποίηση.⁴³ Οί συναρτήσεις που μᾶς ὀδηγοῦν στὸν Μαρμοντέλ δὲν πρέπει ἐξᾴλλου νὰ μᾶς ξενίσουν, ἀφοῦ ἡ ἑλληνικὴ μετάφραση τῶν Ὀμηλιῶν συνοδεύεται ἀπὸ πλούσιο ὑπομνηματισμὸ που ἀποδεικνύει τὴν χρῆση τόσο τῆς *Encyclopédie méthodique* τοῦ Marmontel ὅσο καὶ τῆς *Encyclopédie* τῶν D'Alembert, Diderot. Στεκόμαστε πάντως στὴν ἀντίληψη που θεμελιώνει ὁ Κοδρικὰς καθὼς προσπίζεται τὴν ὄντοτητα τοῦ διαφορετικοῦ, τοῦ ξεχωριστοῦ καὶ μᾶς προτρέπει νὰ σεβαστοῦμε τὴν μοναδικότητά, τὴν ἐσωτερικὴ ἀλήθεια τοῦ κάθε κειμένου.

Τὰ τρία παραδείγματα που ἐπέλεξα ἀποκρυσταλλώνουν στάσεις καὶ διαθέσεις ἀπέναντι στὸ ἀλλότριο κείμενο που προσομοιάζουν λίγο πολὺ μεταξύ τους. Καὶ οἱ τρεῖς μεταφραστές, κορυφαῖοι ἐκπρόσωποι τῶν γραμμάτων μας, προστρέχουν ἐνσυνείδητα στὴν μεταφραστικὴ διαδικασία προκειμένου νὰ μπολιάσουν τὴν παιδεία τῆς ἐποχῆς τους μὲ χρῆσιμα καὶ καινούρια στοιχεῖα. Ἐντονος εἶναι καὶ στὰ τρία κείμενα ὁ παιδαγωγικὸς χαρακτήρας. Καὶ οἱ τρεῖς προβληματίζονται σοβαρὰ γύρω ἀπὸ τὴν ἀποτελεσματικότητά τοῦ γλωσσικοῦ ἐργαλείου, κορυφαίου ὄπλου τοῦ μεταφραστοῦ.⁴⁴ Θέτουν ἀξιῶσεις ἀκρίβειας, σαφήνειας καὶ καθαρότητος στὴν ἀπόδοσή τους. Χωρὶς τὴν παραμικρὴ ὀλιγωρία, ἀνασύρουν, θέτουν ἐπὶ τάπητος καὶ εἰσάγουν στὴν ἑλληνικὴ πρακτικὴ τὸ ζήτημα τῆς πιστῆς ἀνάπλασης, τῆς συνεποῦς ἀνα-δημιουργίας τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου,⁴⁵ ζήτημα που, ὅπως εἶδαμε, ἀπασχολεῖ τὴν ἴδια ἐποχὴ μερικὰ ἀπὸ τὰ πιὸ φωτεινὰ πνεύματα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ.

ANNA TAMIAKH

43. Βλ. πρόσφατα *Literature and Translation. New Perspectives in Literary Studies with a Basic Bibliography of Books on Translation Studies*, Edited by James Holmes, José Lambert and Raymond Van der Broeck, Leuven, ACCO, 1978, σ. 132.

44. Ἄρκοῦμαι νὰ παραπέμψω στὴν κλασικὴ πιά προσέγγιση τοῦ Georges Mounin, *Les problèmes théoriques de la traduction*, Παρίσι, Gallimard, 1963.

45. Γιὰ «μετασχηματισμὸ» θὰ μιλήσει ὁ Γ. Ν. Σοῦτσος στὸ «Προσίμιον τοῦ μεταφραστοῦ», κείμενο που προτάσσεται στὴν μετάφραση τοῦ *Πιστοῦ Βοσκού* τοῦ G. B. Guarini (Βενετία 1804). Πρῶτος ὁ Γ. Βαλέτας, «Μεταφραστικὲς θεωρίες στὰ 1804», *Νέα Ἔσθια*, 35 (1944) 302-303, ἐπισημαίνει τὶς πλούσιες ἀποχρώσεις τοῦ παραπάνω κειμένου. Ἀλλὰ δὲν εἶναι πρὸς τὸ παρὸν ἐτούτης τῆς ὥρας ἡ συζήτηση.